

XORIJIY TILLARNI O'QITISHDA INNOVATSION YONDASHUVLAR NAZARIYANING AMALIYOTGA TATBIQI

mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani

KOGNITIV LINGVISTIKA KONTEKSTIDA KATEGORIYA VA KONSEPT MUAMMOSINING O'RGANILISH TARIXI

Xasanova Sohibjamol Soatmurod qizi

Toshkent davlat transport universiteti, 1-kurs tayanch doktoranti

khasanovasohibjamol@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15179646>

***Annotatsiya.** Kognitiv lingvistika fikrlash hamda til o'rtasidagi o'zaro munosabatni tadqiq etib, insonning bilimi konsepsiya va kategoriyalar asosida qanday yaratilishini o'rganadi. Ushbu maqolada kategoriya va konsepsiya tushunchalarning tarixiy taraqqiyoti, ularning kognitiv lingvistika doirasidagi o'rganilishi hamda asosiy nazariy qarashlar muhokama qilinadi. Tadqiqotda G'arb va o'zbek tilshunosligida kategoriya hamda konsepsiyaning xususiyatlari tahlil qilinib, milliy tafakkur va madaniyatining ta'siri o'rganiladi. Xususan, yaxshilik va yomonlik kabi axloqiy baholash kategoriyalarining ingliz va o'zbek tillarida metaforik ifodalanishi misolida tahlillar o'tkaziladi. Mazkur tadqiqot kategoriya va konsepsiyalarni madaniy va tilshunoslik jihatidan tahlil qilish orqali ularning milliy tafakkur shakllanishidagi o'rnini yanada chuqurroq anglashga yordam beradi.*

***Tayanch so'zlar:** kognitiv lingvistika, kategoriya, konsepsiya, konsepsual metafora, yaxshilik, yomonlik, til vafikrlash, milliy tafakkur.*

Hozirgi tilshunoslikda til hamda fikrlash o'rtasidagi munosabatni o'rganish juda muhim ilmiy sohalardan hisoblanadi. Kognitiv lingvistika ana shu munosabatni tadqiq etishga qaratilgan yondashuvdir, unison fikrlashida axborot qanday yuzaga kelishi va til vositasida qanday ifodalanishini o'rganadi. Ushbu yondashuv doirasida kategoriya va konsept tushunchalari asosiy o'rin tutadi. Kategoriyalar inson bilimlarni tizimlashtirishga ko'maklashsa, konseptlar bu bilimlarning mazmun mohiyatini tashkil etadi.

Til bilan fikrlash o'rtasidagi munosabat masalasi uzoq davrlardan buyon falsafa, psixologiya va lingvistika sohalarida tadqiq qilingan. Aristotel kategoriyalarni dunyoni tasniflash usuli sifatida qaragan bo'lsa, hozirgi tilshunoslikda Lakoff, Langacker va Rosch singari olimlar konsept hamda kategoriyalarning inson kognitiv tizimidagi o'rnini yoritib berishgan. Shuningdek, milliy fikrlash tarsi hamda madaniyat tildagi kategoriya va konseptlarning shakllanishida katta ahamiyatga ega ekanligi qayd etilgan. Ushbu izlanish kognitiv lingvistika doirasida kategoriya hamda kontseptlarning vujudga kelishi va taraqqiyotini tahlil qilishga qaratilgan. Xususan, yaxshilik va yomonlik axloqiy mezonlarining ingliz hamda o'zbek tillaridagi namoyon bo'lishi, ularning metaforik tarzda shakllanishi va madaniy muhitdagi o'ziga xos jihatlari o'rganiladi. Tadqiqotning asosiy vazifasi – kognitiv lingvistika nuqtai nazaridan kategoriya va kontseptlarning shakllanish mexanizmini tahlil qilish hamda ularning milliy tafakkur bilan bog'liqligini aniqlashdan iborat.

XORIJIY TILLARNI O'QITISHDA INNOVATSION YONDASHUVLAR NAZARIYANING AMALIYOTGA TATBIQI

mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani

Kognitiv lingvistika insonning fikrlash qobiliyati va aql faoliyati bilan bevosita aloqador holda tilni tadqiq qiluvchi soha sifatida rivojlangan. Bu yondashuvga ko'ra, til oddiy muloqot vositasi emas, balki insonning fikrlash tizimining ajralmas qismidir. Kognitiv lingvistikaning asosiy vazifasi til bilan tafakkur o'rtasidagi o'zaro munosabatni ochib berishdir (Langacker, 1987).

Kategoriya va konsept tushunchalari kognitiv lingvistika doirasida katta ahamiyatga ega, chunki inson fikrlash jarayoni hamda olam haqidagi tasavvuri aynan shu birliklar orqali shakllanadi. Kategoriyalar odamlarga atrof-muhitni tartibga solishga yordam bersa, konseptlar ushbu bilimlarni mazmun jihatdan umumlashtiradi. Misol uchun, "yaxshilik" va "yomonlik" kabi axloqiy konseptlar madaniyat va tilga qarab har xil talqin qilinadi.

Kategoriya va konsept tushunchalari falsafadan boshlab tilshunoslikgacha bo'lgan turli ilmiy yo'nalishlarda tadqiq qilingan. Aristotel (miloddan avvalgi IV asr) kategoriyalarni dunyoni tasniflash usuli sifatida ko'rgan. Keyinchalik, XX asr tilshunosligida Saussure va boshqa olimlar bu tushunchalarni tilshunoslik nuqtai nazaridan o'rganishgan.

Kognitiv lingvistika doirasida Eleanor Rosch (1978) prototiplar nazariyasini ilgari surib, kategoriyalar inson tajribasiga asoslanib shakllanishini isbotladi. Lakoff va Jonson (1980) esa konseptual metafora nazariyasini ishlab chiqib, inson fikrlashida metaforik fikrlashning qanchalik muhimligini ko'rsatdi. Masalan, ingliz tilidagi "good is up" ("yaxshilik yuqorida"), o'zbek tilidagi esa "yaxshilik qilish – savob" kabi metaforalar yaxshilik va yomonlik konseptlarining tildagi ifodasini namoyish etadi.

G'arbiy tilshunoslikda kognitiv kategoriya va konseptlar prototip nazariyasi, konseptual metafora va ramziy tahlil kabi usullar orqali o'rganiladi (Lakoff & Johnson, 1980; Langacker, 1987). Ushbu yondashuvlar asosan insonning hayotiy tajribasi hamda biologik xususiyatlaridan kelib chiqqan umumiy qonuniyatlarni aniqlashga qaratilgan.

O'zbek tilshunosligida esa kategoriya va konsept masalasi ko'proq semantik-stilistik va milliy-madaniy jihatlar bilan bog'liq holda tadqiq etiladi. Masalan, Mahmudov (2010) va boshqa o'zbek olimlari konseptlar milliy fikrlash tarsi va madaniyat bilan chambarchas bog'liqligini ta'kidlashadi. O'zbek tilida yaxshilik va yomonlikni ifodalovchi "oq yo'l", "yuzini yorug' qilish", "gunoh", "savob" kabi iboralar xalqimizning dunyoqarashi hamda axloqiy me'yorlari bilan uzviy bog'liqdir.

Kognitiv lingvistika doirasida kategoriya va konsept tushunchalari fikrlash bilan til o'rtasidagi munosabatni tadqiq etishda muhim rol o'ynaydi. Tarix shuni

XORIJIY TILLARNI O'QITISHDA INNOVATSION YONDASHUVLAR NAZARIYANING AMALIYOTGA TATBIQI

mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani

ko'rsatadiki, bu tushunchalar avval falsafiy, keyin esa tilshunoslik nuqtai nazaridan chuqur o'rganilgan. Hozirgi kunda esa ularning madaniyat va milliy tafakkur bilan bog'liqligi bo'yicha izlanishlar dolzarbligini saqlab qolmoqda. Kelgusida o'zbek va ingliz tillarida yaxshilik va yomonlik konseptlarining metaforik ifodalanishi bo'yicha chuqurroq tahlillar olib borish mumkin. Shu orqali turli tillar va madaniyatlarda axloqiy me'yorlarning lingvistik ifodasini yanada to'liqroq o'rganishga erishiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Aristotle. (1984). *Categories*. In J. Barnes (Ed.), *The Complete Works of Aristotle* (Vol. 1). Princeton University Press.
2. Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). *Metaphors We Live By*. University of Chicago Press.
3. Langacker, R. W. (1987). *Foundations of Cognitive Grammar: Theoretical Prerequisites*. Stanford University Press.
4. Rosch, E. (1978). Principles of Categorization. In E. Rosch & B. B. Lloyd (Eds.), *Cognition and Categorization* (pp. 27-48). Lawrence Erlbaum.
5. Kövecses, Z. (2005). *Metaphor in Culture: Universality and Variation*. Cambridge University Press.
6. Mahmudov, N. (2010). *Til va tafakkur uyg'unligi*. Toshkent: Fan.
7. Boers, F., & Demecheleer, M. (1997). A Few Metaphorical Models in (Western) Economic Discourse. In W. A. Liebert, G. Redeker, & L. Waugh (Eds.), *Discourse and Perspective in Cognitive Linguistics* (pp. 115-129). John Benjamins.
8. Fillmore, C. J. (1982). Frame Semantics. In The Linguistic Society of Korea (Ed.), *Linguistics in the Morning Calm* (pp. 111-137). Hanshin Publishing.
9. Wierzbicka, A. (1992). *Semantics, Culture, and Cognition: Universal Human Concepts in Culture-Specific Configurations*. Oxford University Press.
10. Sharipov, A. (2020). O'zbek va ingliz tillarida yaxshilik va yomonlik konseptlarining lingvistik tadqiqi. *Til va adabiyot jurnali*, 4(2), 56-67.